

PÓKHÁLÓS PALACKOK

– *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* 5. Szerkesztette BIRÓ Annamária és BOKA László. Budapest–Nagyvárad: Reciti–Partium Kiadó, 2024, 405 lap –

LOCKER DÁVID

Eötvös Loránd Tudományegyetem Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
doktorandusz

E-mail: ldavid98@student.elte.hu

ORCID 0009 0006 9649 3189

■ Az *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások* című irodalom- és társadalomtörténeti konferenciasorozat ötödik állomása 2023. június 21–23. között került megrendezésre, s a következő évben – a már megszokott menetrend szerint – a szervezők az ülésszak előadásait szerkesztett formában is közreadták. A továbbiakban pusztán arra vállalkozhatom, hogy rövid ízelítőt adjak a Reciti és a nagyvárad partium kiadó közös sorozata legújabb kötetének tematikusan rendkívül heterogén anyagából.

A konferenciakötet első szekciója a *Professzionalizáció és értelmiségekutatás* címet viseli. Ehhez hűen Kappanyos András az irodalomtudomány elmúlt nyolcvan évének professzionalizálódási folyamatát vizsgálja. A szerző a professzionalizáció fogalmával olyan társadalmi folyamatot jelöl, „amelynek során egy szakma (a társadalmi munkamegosztás során specializálódott tevékenységtípus) hivatásrenddé válik: intézményeket, kötelező normákat és procedúrákat teremt, és az adott tevékenység végzését teljesen a maga hatáskörébe vonja, monopolizálja.” (19.) A professzionalizáció lényege tehát egy exkluzív mozzanat: a társadalom egy csoportja meghúzza egy tevékenység művelésének szabályos, egyedül legitim határait, s elkülöníti önmagát a társadalom egyéb alrendszeitől (ilyen volt magának a szekuláris tudósak az klerikustól való önelkülönítése a modernitás hajnalán). A Kappanyos által adott definíció így egy másik lényeges elemre is rávilágít: az *autonómiatörekvés*re. A professzionalizálódó csoport általában igényét jelenti be arra, hogy *ön maga* alkossa meg tevékenységének procedurális szabályait, beavatási, a szakma hivatalos részévé emelő rítusait stb., s létére való veszélyt érzékel például a politikai-ideológiai beavatkozási kísérletekben. Kappanyos nem látja ezt máshogy a magyar irodalomtudomány esetében sem, amelynek professzionálissá válását az 1956 elején megalapított Irodalomtörténeti (1969 óta Irodalomtudományi) Intézet születéséhez köti. A dolog így kétszeresen is paradox. Egyrészt a Kappanyos által elbeszélte professzionalizációs folyamat egy olyan korszakban veszi kezdetét, amelynek politikai klímája radikálisan

Literatura 51 (2025) 2

DOI: 10.57227/Liter.2025.2.9

tagadta a kultúra és a tudomány függetlenségét; másrészt éppen az Intézet (szovjet mintára való) megalapítása tudta szavatolni az ott dolgozó „profil” relatív autonómiáját a politikailag érinthetetlen Sőtér István védnöksége alatt. 1968 után azt a relatív autonómiát, amelyet addig jórészt a marxista szemléletbe nehezebben beilleszthető korszakok/témák jelentettek (például a magyar régiség irodalma), elméleti vonalon a strukturalizmus egészítette ki, amely kvantitatív módszerével mintegy meg tudta kerülni az ideologikus olvasatok kényszerét. A strukturalizmusból mégsem lett iskola: az ebben a klímában „tankönyvíró nemzedékké” cseperedő fiatalokat (Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Horváth Iván, Bojtár Endre, Szörényi László) legfőképp csak a marxizmuson kívüli alternatívák keresése kötötte össze. A magyar irodalomtudományt persze a későbbi rendszerváltás sem hagyta érintetlenül. A kilencvenes évek irodalmi nyilvánosságának máig utórezgéseket keltő purparlóját, a „Nagy Kritikavitát” Kappanyos kiújult professzionalizációs küzdelemként értelmezi. Ahogy arra a szerző figyelmeztet: azzal, hogy Kulcsár Szabó Ernő az iskolája által képviselt (a referencialitást és az intencionalitást a „posztmodern szövegirodalom” javára leértékelő) olvasási módot „professzionális irodalomértelmezésnek” nevezte meg, egyszersmind elvitatta a szembenálló (korántsem homogén) fél szakmai legitimitását. Ezért váltott ki a kritikavita olyan heves indulatokat a megszólalókból, mint amennyire ismeretes. Ezen törekvések ellenére a mai magyar irodalomtudomány Kappanyos szerint megőrizte módszertani sokszínűségét; sőt a filológia – amelyet a kritikavita környékén sokan temettek – a jelenlegi digitalizációs trendek egyik nyertesévé is válhat.

A fentiek fényében kifejezetten szerencsés volt Szajbély Mihály tanulmányával folytatni a kötetet. A tíz éve szervezett konferenciákon visszatérő előadóként jelen lévő szerző írását az értelmiség fogalomtörténetének rövid ismertetésével kezdi. Eszerint már a kora középkorban a *tanultság/tanulatlanság* viszonylatában különítették el az (ekkor még a kolostorokra korlátozódó) értelmiséget, hogy aztán a 18–19. században a modernizáció felgyorsulásával egyre többen nyerjék el az entellektüel jelzőt. Bár az alfabetizáció általánossá válásával az írni-olvasni tudás önmagában még nem garantálta azt, hogy az egyén a *tanultak* csoportjába tartozzon, a fogalom alakulástörténetének mindig része maradt a fizikai munkával *szembeni* mivolta, vagyis a szellemi pallérozottság. A modernizációnak, mint a korábbi tanulmányból is láthattuk, lényegi sajátossága a társadalom autonóm – professzionális – alrendszerekbe specializálódása. Szajbély Julien Benda Babits által nálunk is közismert kultúrkritikáját éppen az így létrejövő *szakértelmiség* bírálatának látja. Az értekező Benda nyomán ezzel állítja szembe a *felelős értelmiségi* szerepkörét, amely kitekint önmaga szakterületéről, és a széles körű nyilvánossághoz fellebezve a társadalom *egészét* érintő morális és politikai kérdésekben foglal állást. Luhmann ezzel, a Mannheim Károlynál „szabadon lebegő értelmiségiként” visszaköszönő értelmiségfogalommal szállt vitába, mondván, nem létezik olyan társadalmon kívüli pozíció, ahonnan az értelmiségi rálátna az egészre. Szajbély szerint Konrád és Szelényi kérdéses könyvükben (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, megj. 1978.) ennek a két ér-

telmiségi szerepnek a szintézisét hozták létre azzal, hogy egy társadalmi részrendszer szakembereiként – szociológusokként – vázolták fel egy általánosan kívánatos társadalmi utópia peremfeltételeit: a szocializmusét. Utóbbi, szerintük működőképes formában úgy jöhetett volna létre, ha apparatcsikok helyett szakemberek kerülnek vezető pozícióba. Ez a mozzanat lesz az, amely miatt az elemzett könyvet Szajbély „a 19. századi utópiák kései örökösének” (51) tünteti fel.

Valószínűleg az irodalomtörténeti szakma (ön)vizsgálatának témája miatt kapcsolták a szerkesztők az első fejezethez Németh Zoltán tanulmányát, amely a szlovákiai magyar irodalom reprezentációját vizsgálja magyarországi és szlovákiai irodalomtörténetekben. Németh írásának nagy érdeme a megdöbbentő statisztikai adatok egybegyűjtésén túl (például hogy Takaró Mihály „a határon túli nemzettest” irodalma iránt elkötelezett „irodalomtörténeti kézikönyve” a 400 oldalból 7 oldalt szán a felvidéki magyar irodalomra) két szemléleti felvetése is. Az egyik az, hogy Vincze Ferenc nyomán megjegyzi (de akár Papp Ágnes Klára vagy a most elhunyt Láng Gusztáv írásai alapján is tehetné): a határon túli irodalom nem pusztán az országaikon belüli többségi irodalomhoz képest *kisebbségi*, hanem a *magyarországihoz* képest is az. A másik pedig, hogy a határon túli irodalom önmeghatározása és/vagy történetírása nagyon hasonló kérdésekbe bonyolódik, mint a feminista kritika. Egyrészt maga is egy jelzővel ellátott, a „normálistól” alterált *appendix* – van a női/felvidéki stb. és van „a” magyar irodalom –, másrészt ugyanúgy két stratégiát választhat erre reagálva: vagy felszámolja ezt a különbséget (nem vesz róla tudomást) vagy folyamatosan reflektálni kényszerül az irodalmi diskurzus ilyen fogalmi elválasztásaira. Németh jelen esetben az utóbbi stratégiát választotta, márpedig épp azért, mert az általa vizsgált irodalomtörténeti összefoglalások éppen azokat a kanonizációs folyamatokat katalizálják, amelyekben ezek a regionális elválasztások (többszörfelületesen) rögzülni képesek.

A kötet következő fejezete a *Csoportosulások, nemzedéki viszonyhálók, karriertörténetek* címet viseli, s mindjárt egy mostanság aktuális témájú írással indít. Hermann Róbert tanulmányában ugyanis egy olyan politikai csoport történetét vázolja fel, amelyet a március 15-i ünnepeken évről évre megemlítünk, mégis alig gondolunk róla bármi konkrétumot: a márciusi ifjak csoportját. Márpedig a Márciusi Ifjak (így, nagybetűvel!) a magyar köztudatban éppen a nemzedéki (politikai-irodalmi) csoportosulások ősképe. Hermann – aki Kappanyos mellett a másik felkért plenáris előadó volt – annak ellenére, hogy „hivatalosan” a korban nem létezett ilyen formáció, nem veti el a fogalmat. Megadhatók ugyanis olyan sajátosságok, amelyekkel egy nagyjából jól karakterizálható csoportot jelölhetünk. A Márciusi Ifjak többsége a 1820-as években született, származását tekintve (kevés kivétellel) úgynevezett honorácior (nem nemesi) értelmiségi volt, akik a forradalom után megalakuló Batthyány-kormány radikális baloldali (ideológiailag a jakobinus republikanizmustól az utópikus szocializmusig terjedő) ellenzékét alkották, valamint jórészt mindannyian tevékeny szerepet vállaltak a forradalmi eseményekben. Persze, itt is akadnak forráskritikai problémák, hiszen például a körhöz közel álló Lisznyai Kálmánról „Degré Alajos mindent összekeverő

emlékezésén kívül egyedül egy olyan szemtanú, Székely József állítja, hogy részt vett a forradalomban, aki maga is Bécsben volt március 15-én.” (82.)

A kötet további érdekfeszítő írásai a konferenciasorozat címébe illesztett hármas tematikának megfelelően sorjáznak tovább. Boka László szintén egy legendás nemzedéki írócsoportosulást választott témájául: *A Holnap* antológia szerzőit és a Holnap Irodalmi Társaság tágabb körét. A szerző tanulmányának több érdeme is van. Egyrészt segít tovább bontani azt az irodalmi köztudatban továbbra is erős, meglehetősen homogenizáló képet, miszerint a magyar irodalmi modernség kezdete lényegében azonos a *Nyugat* 1908-as indulásával. S bár az év elején beköszönő folyóirat kronológiailag valóban megelőzte az antológia megjelenését, a szerző által hivatkozott Schöpfung Aladár visszaemlékezése szerint is a szélesebb körű magyar nyilvánosság számára az irodalmi modernség először *A Holnap* antológiával vált szinonimmá, s vonta magára a konzervatív kritika jól ismert toposzait (magyartalan, beteges, értelmetlen stb.). Mint Boka írásából kiderül, a holnaposok egyértelmű közeledésének ellenére a *Nyugat* köre szinte végig fenntartotta idegenkedő attitűdjét a nagyváradi (ha nem is származású, de „illetékességű”) költőcsoportosulás irányába.¹ Ennek a tanulmány három okát tételezi fel. Egyrészt a rájuk háruló, jóval nagyobb sajtófigyelem miatt Osváték elkezdhettek – annak ellenére, hogy a szövetséges „modern tábor” részei voltak – riválist látni a kezdeti folyóirat-alapítást is tervező körben. Másrészt utóbbit csak felerősítette a (nem is mindig) lappangó vidék–város ellentét: Juhász Gyula egyenesen a francia modern irodalommal állította magukat párhuzamba, mondván, az is „vidéken kezdődött.” (126.) Harmadrészt a holnaposok nyílt politikai (hangsúlyosan baloldali) értékválasztása miatt már korai formában jelentkezett benne az a konfliktus, „amit leegyszerűsítve csak Osvát–Hatvány vitaként ismer a magyar irodalomtörténet-írás, s mely vita az irodalmi modernség paradigmáján belül nem egyszerűen szerkesztési elvekről szólt, hanem a magyar irodalmi modernséghez és/vagy társadalmi modernizációhoz való közelítés mikéntjeiről is. Arról, ahogyan az »új« irodalmat egy szűkebb, esztétizáló, avagy egy szélesebb, társadalmi modernségparadigma formájában képzeltek megvalósítani.” (131.)

Tverdota György írásában egy mostanság némileg alultárgyalt kérdést jár körül, nevezetesen a *Nyugat* úgynevezett „második nemzedékének” történetét. Az idézőjelet az indokolja, hogy miként azt Tverdota kifejti, a folyóirattal éppen modernségének *kevelése* miatt szembemenő csoporttal – nevezetesen a magyar avantgárdal – már az 1920-as évek előtt szembe kellett néznie a *Nyugat*-nak (azon belül is leginkább Babisnak). Emiatt a folyóirat „második nemzedékeként” emlegetett szerzők a szó szoros értelmében már a magyar irodalmi modernség harmadik nemzedékeként értelmezhetők. A kváziterminológiai zavar remekül világít rá a hazai irodalomtörténet-írás egyik legizgalmasabb problémájára, tehát arra, hogy miképpen tagolódott *belsőleg* a magyar irodalmi modernség. Azt kell ugyanis látnunk, hogy az avantgárdoknál nép-

¹ Boka többek között ennek bizonyítékeként említi az antológiáról írt meglehetősen fanyalgó hangvételű Kemény Simon- és Tóth Árpád-kritikákat.

szerűbb, népesebb és általában relatíve nagyobb karriert is befutó nemzedék úgy szegült szembe az elődeivel, hogy közben nem utasította el radikálisan annak poétikai elveit. Remekül példázza ezt Szabó Lőrinc személye, aki közvetlen Babits-tanítványként állt a lázadó nemzedék élére. De az „esszéíró nemzedék” (Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó László) is úgy lépett konfliktusba a harmincas években Németh László felbujtására Babitscsal, hogy közben mindegyikük egyfajta (ha nem is személyi, de) szellemi mesterként tekintett az idősebb pályatársra – igaz, erre a kordialisnak induló viszonyra Tverdota nem tér ki. Fontos intézményesülési mozzanatokát vázol fel viszont tanulmánya. Nemcsak a Babits méltányló, s a fiatalokat látványosan kooptáló előszavával megjelenő 1932-es *Új Anthológia* fontosságára hívja fel a figyelmet – amely olyan időleges „békekötésnek” értelmeződik, melyet Németh hatására Halász Gábor Babits-kritikája rüg majd fel² –, hanem az 1925-ben megalapított Bartha Miklós Társaságra is. Utóbbi körül csoportosult több olyan szerző is, akik később mint „népi írók” váltak ismertté. Itt leginkább Erdélyi József, Illyés Gyula vagy az ekkor még „népinek számító” József Attila nevét érdemes említeni. A fentiek fényében Tverdota továbbra is használhatónak tartja a nemzedéki logika fogalmi apparátusát, még ha természetesen figyelmeztet is arra, hogy az egy-egy generációhoz tartozó megcsontosodott elképzelések időről-időre felülvizsgálatra szorulnak.

Wirágh András tanulmánya egy mára – talán csak részben méltatlanul – elfeledett író-irodalomszervező életútját, Izsó Sámuelét járja körbe. Izsó különféle kérészéletű folyóiratok alapításán túl azzal írta be magát halvány ceruzával a magyar politika- és művelődéstörténetbe, hogy Visegrádi utcai lakásában kiadói helyiséget és (rézgálic-bizniszből származó bevételével) mecénatúrát biztosított a Kassák-féle *Ma* szerkesztőségének, később pedig Kun Bélának, akik itt nyomtatták ki a *Vörös Újság* első számát. Izsó alakjáról több – sokszor egymásnak ellentmondó – forrásból is értesülhetünk, legérzékletesebbnek viszont mindenképp Lengyel Péter szövegei mondhatóak. Az ő elbeszélő szövegeiből egy magát igazi játékosnak tekintő háttérember képe rajzolódik ki előttünk, aki saját „gondolati költeményeként” tekint a kommunistákra – azokra, akik „háziúri jogát csak annyiban tisztelték, hogy meghagyták helyét a sezlónon, míg a többiek a földön aludtak.”³ (156.)

A következő írásban Biró Annamária Hatvany Lajos emigrációs tevékenységének román megítélését vizsgálja, elsősorban a korabeli román sajtó szemlélésével. Biró régóta foglalkozik az életművel, a sorozat egyéb köteteiben is tárgyalta annak egy-egy szegmensét. Most a Hatvanyról kialakult, szerepét pusztá mecénássá sematizáló képet

² Ugyanakkor úgy vélem, beszédes összevetni Halász tiszteletteljes hangvételű, a nemzedékét Babittól (pl. a 19. századhoz való viszonyától) finoman elhatároló gesztusait a *Tett* korábbi harsány, a *Nyugat* modernségét egyértelműen kétségbe vonó megnyilatkozásaival ahhoz, hogy lássuk: a hagyományos értelemben vett második nemzedéktől valóban távol volt a radikális szakítás szándéka. Lásd HALÁSZ Gábor, „Egy ízlésforma önarcképe: Jegyzetek Babits Mihály irodalomtörténetéhez”, in HALÁSZ Gábor, *Válogatott írásai*, 256–266 (Budapest: Magvető Kiadó, 1959).

³ LENGYEL József, *Visegrádi utca* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1957), 81–82.

igyekszik árnyalni azzal, hogy rámutat a bárónak a magyar és az utódállami értelmiség között betöltött mediátori szerepére. Ennek jele például, hogy Hatvany támogatta minden olyan, Ady Endre szellemi örökségéhez hű – akár róla elnevezett – liga létrehozását, amely a Duna-menti népek közeledését serkentette volna. Ezek a kezdeményezések azonban mind bizonyos csonka-magyarországi körök, mind a román nacionalisták gyanakvása miatt – de főként Hatvany *Das verwundete Land* címmel írt könyve miatt, amelyben a nemzetközi közvéleményt igyekezett a magyar Trianon-trauma iránt fogékonytá tenni – sajnálatos módon rendre kudarcba fulladtak. A tanulmány egy olyan javarészt máig feltáratlan irodalomtörténeti szegmenst érint, mint a *Nyugat* prominenseinek (például Ignotusnak, Hatvanynak) 1920 utáni erdélyi szerepvállalása, s közismerten progresszív eszméik ellenére „nacionalista”, „revizionista” megbélyegzésük a román főhatalom részéről.

Az erdélyi tematikához (de immáron belpolitikai viszonyokhoz) kapcsolódik János Szabolcs tanulmánya is, aki az erdélyi német (legfőképp: szász) és a helyi magyar irodalmi szegmens közötti kapcsolatokat, transzilván lehetőségeket vizsgálja a két világháború közötti időszakban. Írásából kiderül, hogy korábban – kevés kivételtől eltekintve – a viszony leginkább elkülönülteként lett volna jellemezhető, a trianoni békediktátum után azonban egyfajta felengedésnek, közeledésnek lehetünk tanúi. Ennek eklatáns példája az 1928-ban Nagyenyeden történt „hivatalos” találkozó a két nép irodalmának küldöttsége közt. Itt többek mellett Áprily Lajos és Kuncz Aladár képviselte az erdélyi magyar irodalmi csoportosulásokat (valójában a Helikon körét), míg Heinrich Zillich és Otto Folberth a helyi szász irodalmat. Ugyanitt említhetőek a legfontosabb német kisebbségi lapnak, a *Klingsornak* magyar, illetve a *Pásztortűznek* és az *Erdélyi Helikonnak* a szász lapszámai is. A korszakban nemcsak német, hanem magyar részről is megfogalmazódott – a transzvilvanizmus eszmerendszere mentén –, hogy a kényszerű impériumváltás részben felszabadulást is jelenthet a korábbi Budapest-centrikus irodalmi működés alól. Ennek következtében végre lehetőség nyílt egy decentralizált, regionális (de nem provinciális!) erdélyi magyar irodalom létrehozására, amely nyelvi határokon átívelően fejezi ki a régiót alkotó legfőbb három nép lelki-szellemi hasonlóságát, összetartozását is. A kölcsönös közeledésnek végül Hitler hatalomra jutása vetett véget, ami után a *Klingsor* „a szász közösségtudatot lassan felcserélte a »nagynémet« nemzettudatra”. (192.) Ennek előzményei a harmincas évektől mutatkoztak meg. A nagynémet birodalmi ideológia fokozatos térnyerését bizonyítja a *Klingsor* szellemi holdudvara körül, hogy Zillich, a folyóirat szerkesztője – és a *Gedichte für Adolf Hitler* című kötet szerzője – 1932-ben a szászság történeti feladatát már a „gyarmatosításban” jelölte meg.

Maradva a kulturális csoportosulásoknál, Varga P. Ildikó a La Fontaine Társaság második világháború utáni tevékenységét ismerteti a kötetben, s ehhez Bourdieu jól ismert mezőelméletét hívja segítségül. A társaság a francia szociológus terminológiája szerint a politikai és az irodalmi mező metszéspontjában alakult meg – „[a] nyugati országokkal való kapcsolatfelvételt szorgalmazta és segítette elő az irodalmon keresztül.” (200.) Magyarán egyfajta kulturális „soft power”-ként működött. Varga

kimutatja, hogy míg a második világháború alatt főleg a tagság informális network-je határozta meg, mely nemzetek kaptak bemutat(koz)ási lehetőséget – így az alapvető francia orientáción túl például Vikár Bélának köszönhetően a finnek –, addig a viláégés után a tempót a berendezkedő kommunista kultúrpolitika kezdte diktálni: a nyugatiak helyét a „haladó” nemzetek (szovjet, bolgár, román stb.) foglalták el. Bokor Imre ügyvezető igazgató a társaság ideológiai megbízhatóságát József Attila tagságának túlhangsúlyozásával is igyekezett bizonyítani (némiképp úgy ferdítve a dolgot, mintha a proletárköltő miatt akarta volna feloszlatni őket a Horthy-rezsim). Ezen próbálkozásai ellenére a társaság 1951-ben „önfeloszlatni” kényszerült, mondván: „az 1945-ben megalakult Magyar Írók Szövetsége nemcsak hathatósan, hanem maradéktalanul hajtja végre azt az irodalmi programot, amelyet mi a múltban feladatunknak tekinttünk.” (207.)

N. Horváth Béla tanulmánya igazi darázs-fészekbe, a népi–urbánus vitába nyúl. Egészen pontosan Illyés Kádár-rendszerben betöltött szerepét igyekszik árnyalni, tudniillik hogy ő és vele együtt a népiek egyfajta különalkut kötve a rendszerrel váltak annak társutasaivá. N. Horváth ezt az urbánus értelmiség köreiben rögzült képet igyekszik azzal ellenpontoszni, hogy bemutatja, Illyésnek is megvoltak a maga konfliktusai az Aczél György fémjelezte vezetéssel. Ezt Illyés 1956 és 1961 közötti hallgatásán kívül – melyet a Kádár melletti voksként is értelmezhető *Ebéd a kastélyban* tör majd meg – értelmiség és politikum ellentéteit körbejáró drámaival érzékelteti. Külön kiemeli a *Különcöt*, amelyet Aczél a „legproblematisabbnak” tartott, s amelyet Király István egyenesen be akart tiltani. N. Horváth szerint még ezután is, egészen 1965-ig volt „Illyés-probléma” – ezt bizonyítja az Agitációs Propaganda Bizottság 1964. január 29-i ülése, amely határozatot hozott többek között az Illyés-példányszámok csökkentéséről. Illyés Kádár-rendszeren belüli szerepe tehát valóban nem helyezhető el egy kollaboráns/ellenálló binaritásban, még ha az évtizedekre szilenciumba kényszerített egykori „polgári írók” neheztelését ez nem is teszi teljes egészében alaptalanná.

A kötet soron következő tanulmányában Földes Györgyi igazi hiánypótló munkát végez: a magyar neoavantgárd egyik mára elfelejtett, egykor meghatározó alakját, Molnár Katalint mutatja be. A tanulmány helyét a fejezetben azon vizsgálati szempont teszi szervessé, hogy Molnárt igyekszik a legendás *Magyar Műhely* körében elhelyezni. Az írócsoportosuláson belüli státuszát Földes annak ellenére, hogy az nőként nem volt megszokott, kifejezetten magasra értékeli – és, mint hangsúlyozza, ez nem pusztán azon életrajzi körülménynek köszönhető, hogy Molnár több évig volt Nagy Pál élettársa. Molnár 1984 áprilisában kap bemutatkozási lehetőséget a folyóiratban, 1986 júniusában pedig már a Magyar Műhely Munkakör tagjaként tüntetik fel. Földes tényleg hiánypótló munkát végez: nemcsak Molnár Katalin irodalomszociológiai vonatkozásait vázolja fel, hanem kimerítő elemzést ad a költőnő poétikai és performanszesztétikai jellegzetességeiről.

Földes Györgyi tanulmánya értelmezhető egyfajta átkötésként is a kötet harmadik fejezetéhez, amely az egyének kapcsolatrendszeit, privát hálózatait vizsgálja. Kez-

désnek mindjárt az egyik legfontosabb 18. századi mecénás, Eszterházy Károly egri püspök levelesládájába kukkanthatunk bele Dóbék Ágnes jóvoltából. A szerző Barabási Albert-László hálózatelemzési módszertanából kiindulva vizsgálja Eszterházy kapcsolatrendszerét 1750 és 1800 között; ezen metodika szerint kvantifikálta és rendezte tárgykörtípusokba – például oktatás, könyvgyűjtés, mecénatúra – Eszterházy levelezését. Dóbék legérdekesebb eredménye, hogy kimutatja, a püspök „református személyekkel való kapcsolata kivétel nélkül az irodalmi mecénatúra és reprezentáció kapcsolattípusai közé tartozik. Tehát az egyetlen ok, ami miatt Eszterházy kapcsolathálója áthatolt vallási korlátokon, a magyar nyelvű irodalom és kultúra ügye volt.” (246–247.) Olvasatomban ez nem a kor vallási előítéletességének jele, hanem éppen hogy egy derűs aufklérizmusé: Dóbék kutatása éppen azt bizonyítja, hogy a magyar felvilágosodás során az egyházi arisztokráciát is megérintette az a civilizatórikus (és minden szekularizációs mozzanattól sem mentes) kortendencia, amely a magyar nyelvű kultúra megteremtését előrébb valónak tekintette a felekezeti hovatartozásnál.

Csörsz Rumen István a legnagyobb reformkori magángyűjtő, Jankovich Miklós egyéni kapcsolatrendszerét mutatja be az első magyar hivatásos újságírótól, Kulcsár Istvántól Pálóczi Horváth Ádámon keresztül egészen a hamisító-szelhámos Nemes Sámuelig. Ehhez a kutató Jankovich terjedelmes levelezését hívja segítségül. A bemutatott levélváltásokból nemcsak az derül ki, hogyan jutott hozzá – akár magánéleti perpatvarok árán – Jankovich (ma az Országos Széchényi Könyvtár vagy az Akadémia gyűjteményének jelentős részét kitevő) értékes darabokhoz, hanem az is, hogy egy távoli expedíciót ugyancsak személyesen patronált, amelynek keretében Jaksics Gergely a Kaukázusban – állítólag – magyarokkal találkozott.

Egyed Emese a következő tanulmányban szövegközelibb vizekre evez. Írásában Voltaire *Brutus* című drámájának Kováts Ferenc-féle műfordítását vizsgálja mind szemantikai, mind metrikai szempontból. Egyed tanulmányának „hálózatosságát” erősíti, hogy megmutatja, Voltaire „eredeti” darabja tulajdonképpen maga sem teljesen eredeti *opus*: a nagy aufklérista a *Brutus* írásakor Catherine Bernard 1690-ben bemutatott azonos című tragédiáját használta fel. A kor szerzői és nőjogi kondícióit mutatja, hogy az 1730-as bemutató utáni rövid sajtóbotrányt követően mind a plágium ténye, mind Bernard feledésbe merült.

Jankovits László Berzsenyi egy, a szakirodalom által kevésbé reflektált versét, a *Vitkovics Mihályhoz* című episztoláját elemzi, terjedelmes és elmélyült filológiai apparátussal. Jankovits a recepció azon, egészen friss – korábban csak Kőrösi Imre által képviselt – vonalához csatlakozik, amely nem a költő személyes életproblémájának (városba vágódásának) dokumentumaként, s nem is egy ébredező realizmus jeleként olvassa a verset, hanem leginkább ironikus szöveggént. Ezt Jankovits egyrészt a Berzsenyi-verssel intertextuális viszonyban lévő *Phaidrosz* szókratészi iróniájának az episztolán belüli jelenlétével bizonyítja, másrészt Kőrösi nyomán a Pestet dicsérő sorok parodisztikusságig fokozott túlzásaival – lévén sem a Gellérthegy, sem az akkori, Béccsel összevetve kisvárosias Pest mérete nem indokolhatta Berzsenyi ódai

ámulatát. Bárhogyan is legyen, a vers (és a tanulmány) esete arra biztosan rávilágít, hogy az elsődleges kontextus ma sem minden ízében megkerülhető eleme az irodalomértelmezésnek.

A kötet következő tanulmányában Béres Norbert a Pápai Református Collegium legendás képzőtársaságának működésébe enged bepillantást. Béres – eredeti tanulmányának gondolatmenetéhez ragaszkodva – elsősorban Orlai Petrics Soma indulásával illusztrálja azokat az intellektuális, kultúrszociológiai és esztétikai gyakorlatokat (közös műbírálatok, pénzdíjas irodalmi felhívások stb.) amelyek a Collegium fiatal tagjainak (az említett mellett például Jókai és Petőfi) formálódását segítette elő. A vizsgálat nagy érdeme, hogy az értelmiségszociológiai miliőrajz mellett Orlai irodalmi szárnypróbálgatásainak esztétikai karakterét (pretextusait, zsánerelemeit) és rajtuk keresztül az *almanachlira* poétikai sajátosságait is feltárja.

A fejezet következő tanulmányában Borbás Andrea egészen az egyéni kapcsolatrendszerek pókhálójába csalja az olvasót. Ez nem pusztán képes beszéd: aki ellátogatott a Petőfi Irodalmi Múzeum újrarendezett *Költő lenni vagy nem lenni* című állandó Petőfi-kiállítására, az meggyőződhetett arról, hogy a tárlat elején található kiterjesztett valóság által vizualizált kapcsolatrendszer a valóságban is pókháló képét mutatja. Borbás írása mindazoknak kötelező olvasmány, akiket az installáció mögött megbújó módszertan is érdekel. A levelezés segítségével „minden egyes kapcsolatnál azonosítottuk a kapcsolat típusát, az illető foglalkozását, a kapcsolat időtartamát, és összegyűjtöttük az összes olyan idézetet, amit Petőfi bármely, egohálózatába tartozó személyről írt.” (318.) Ezeket tovább tipizálták úgynevezett „erős kötésű” (család, mester, barát, műzsa) és „gyenge kötésű” (ellenlábás, ismerős, egyéb) kapcsolatokra. Borbás műhelytanulmánya nemcsak azt mutatja meg remekül, hogy milyen „szerelektívítási” kritériumok (iskolázottság, nem, életkor stb.) szervezték a Petőfi szociális hálójában elsődleges szerepet betöltő – s meglehetősen homogén – Tízek Társaságát, hanem például Jókai és Petőfi konfliktusával azt is illusztrálja: az erős és gyenge kötésű kapcsolatok között bizony könnyű az átjárás.

A kötet legszórakoztatóbb tanulmányát minden bizonnyal Szilágyi Zsófiának köszönhetjük. Igaz, ilyen téren nem volt nehéz dolga tárgyával, lévén írásában azt vizsgálja, miként ábrázolták Móricz Zsigmond *testét* a *Színházi Élet* hasábjain a két világháború között. A mai olvasónak alapvetően komikus azzal a ténnyel találkozni, hogy egy nagy elérésű, viszonylag „komoly” – amennyire komoly lehet egy, az *Élet és Irodalom*, a *Story* magazin és a *Praktika* sajátosságait egyesítő – médium visszatérő jelleggel foglalkozik egy író testalkatával. A *Színházi Élet* néha anonim, néha nevesített szerzőinek (köztük a nagyszerű Szép Ernőnek) azonban sikerült fokoznia a hatást. Az említett író cikkében például ezt olvashatjuk: „A Móricz Zsigmond úr képe olyan piros, mint a fiatal kukorica, ha gyengén megsütik; a szeme kékje szarkalábszínű, meg olyan, mint az a kék porcellángomb, amelyik gyerekkoromban a dunyha ciháján volt, olyan gyengéd; a bajusza, mint a búzakalász, mikor gazdag termésünk van; a gesztenye hajzata most van szőkülöben, de festék nem kell neki,

mint a nőknek. Halvány árvalányhaj lesz szép lassan belőle.”⁴ (331.) A *bajusz* a későbbiekben is visszatérő eleme lesz a különféle Móricz-reprezentációknak, amelyek általában arra futnak ki, hogy Móricz, akiről inkább hihetné azt az ember, „hogyan egy kellemes jó kis vadászat előkészületeinek örül, vidéken valahol megyei urakkal, friss hajnali keléssel, sok vaddal, este jó vacsorával, hajnalban nyugodt kvaterkázással”⁵ (333), egész egyszerűen *nem úgy néz ki* mint egy drámaíró. Szilágyi tanulmánya a kor írásához tartozó képzeletén túl felvillant még egy érdekes elemet is. Tudniillik hogy Móricz magát és a generációját testileg „nyomoréknak” érzi, és szembeállítja a „mai” – tehát a harmincas évekbeli – fiataloknál dívó testkultusszal. Ehhez csak magam teszem hozzá, hogy az évtized íróinál ez visszatérő észrevétel: egészen expliciten megjelenik Kosztolányi *Barkochba* című novellájában, de Babits is arról beszél, hogy a kor idolja a „bokszbajnok”,⁶ Szerb Antal szerint pedig „a dekadens finomkodásokat az aktivista izommutogatás”⁷ váltotta fel. Utóbbi a két világháború között lezajló irodalmi mozgásokat is illusztrálja, lévén a századforduló esztétizáló-szubjektívizáló törekvéseitől a korszakban mindinkább a kollektív cselekvés és a realista társadalomábrázolás tágassága felé történik ellépés.

Ha Szilágyi Zsófiáé a kötet leghumorosabb darabja, akkor – már csak tárgya folytán is – azt kell mondanunk, hogy Albu-Balogh Andreáé a legtragikusabb. A kutató ugyanis a holokauszt során családjával együtt meggyilkolt erdélyi író, Karácsony Benő eddig teljesen feltáratlan levelezését vizsgálja. Mint írásából kiderül, a Karácsony-filológia nincs könnyű helyzetben, mert az író hagyatéka teljes egészében elpusztult – így csak az általa küldött levelek maradtak az utókorra. Tovább nehezíti a kutatást, hogy előbbiből sem áll rendelkezésünkre sok, számszerűleg pusztán huszonnét levél. Albu-Balogh így kortársi visszaemlékezésekből igyekszik kontextualizálni az elemzett leveleket. Ezekből nemcsak „egy finom, érzékeny, néha sértődékeny, ügyvédként alapos és lelkiismeretes férfi arcéle rajzolódik ki előttünk” (373), hanem az író kapcsolatrendszerére is fény derül Áprily Lajostól kezdve Bánffy Miklóson át egészen Bölöni Györgyig. Ezekből nyerünk betekintést a korabeli erdélyi magyar irodalmi élet feszültségeibe, belső ellentéteibe is. Ezek közül legjelentősebb talán az a szakadás, amelynek során megalakult az Erdélyi Magyar Írói Rend (EMÍR): tagjai Tabéry Gézával, Olosz Lajossal és Berde Máriával az élen a helikoni elveket megtartva ugyan, de az Erdélyi Szépművés Céh politikájával elégedetlenül önálló csoportosulást hoztak létre. Ebben leginkább a Céh kiadói szűklátókörűsége, olykor dilettantizmusa játszotta a legnagyobb szerepet. Tünetértékű ilyen téren éppen Karácsony esete, akinek egész addig nem fizették ki regénye honoráriumát, amíg az

⁴ SZÉP Ernő, „Móricz Zsigmond háza tája”, *Színházi Élet*, 40. sz. (1933): 11.

⁵ EGYED Zoltán, „Hajnali ködben, bozontos bajusszal...”, *Színházi Élet*, 49. sz. (1929): 4.

⁶ BABITS Mihály, „Új klasszicizmus felé”, in BABITS Mihály, *Ezüstkor: Tanulmányok*, 155–160 (Budapest: Athenaeum Kiadó, 1938), 155.

⁷ SZERB Antal, „Könyvek és ifjúság elégiája”, in SZERB Antal, *A kétarcú hallgatás: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák III.* 155–169 (Budapest: Magvető Kiadó, 2002), 167.

perrel nem fenyegette meg őket. (Feltehetjük: ennek a válaszlépésnek erélyét talán az is növelte, hogy Karácsony történetesen ügyvédként dolgozott.) Albu-Balogh kutatásának a filológiai erények mellett esztétikai vonzata is van. Egy Bölönihez írt leveléből ugyanis kiderül, hogy az *Új élet kapujában* című regényének kissé motiválatlanul reményteljes zárlatát eredetileg tragikusnak szánta; s kizárólag kiadói döntésre illesztette bele az optimistább passzusokat.

A kötet utolsó két tanulmánya – a szerkesztők és a konferenciasorozat szervezőinek szándéka szerint is – feloldja a diszciplináris homogenitást: a korábbi irodalmi-irodalomszociológiai tárgyú írásokat Kulcsár Beáta emigrációtörténeti, illetve Plainer Zsuzsa politika- és színháztörténet határmezsgyéjén egyensúlyozó publikációi színesítik. Kulcsár tanulmánya leginkább azt példázza remekül, hogy egy látszólag banális levélváltásból hogyan lehet tágabb történeti-társadalmi kontextusra való következtetéseket levonni. Írásában a kanadai magyar emigráció két alakját vizsgálja. Kiindulópontja Loós Bálint hentes Nemes Gusztávhoz, a *Kanadai Magyar Újság* szerkesztőjéhez címzett levele, amelyben – pénztelensége dacára – az előfizetése meghosszabbítását kéri, mintegy „természetben” törlesztve az adóságát: „első minőségű sertésből készült” szalonna- és kolbászküldemények formájában. Ebben Nemes Gusztáv előszeretettel bele is egyezik; s a tanulmány további gondolatmenete leginkább arra keresi a magyarázatot, mi motiválta döntésében – már persze azon kívül, hogy, mint fogalmaz: „igen vágyok igazi magyaros csemege paprikás szalonnára, meg a debrecenire” (375). Kulcsár többek között két motivációt emel ki: a szolidaritást és az értelmiségi szereptudatot. Előbbi Richard Rorty mentén értelmezi, aki szerint a „szolidaritás képességét a mi-tudat határozza meg, és általában akkor lép működésbe, amikor a másikat egy olyan csoport tagjaként azonosítjuk, amelynek mi magunk is részei vagyunk. Az ily módon felfogott szolidaritás megkülönböztendő azoktól a proszociális érzésektől, cselekedetektől, attitűdöktől (például a keresztény könyörületeségtől, a szekuláris humanizmustól), amelyek esetében a »bármilyen másik«, az »embertárs« iránti tisztelet számít.” (381.) Ezen közösségérzetnek jelen esetben természetesen a nemzetiség a táptalaja. Ez egészül ki a vallási közösségérzettel, hiszen a két magyar mint két „kálvinista” talál egymásra. Kulcsár a szolidaritás ezen faktorai mellett a már említett értelmiségi státuszt hangsúlyozza, amely sajátos szerepfelfogást eredményezett az emigráns, jelen esetben kanadai magyar közösségek értelmiségi rétegében. A diaszpóra értelmisége (leginkább lelkesek, konzulok, s mint itt látjuk, újságírók) nem pusztán szűk szakmai feladataikat látták el, hanem igyekeztek az alacsonyabb státuszú nemzettársaik mindennapos problémáiban is segítségre lenni: maga Nemes állítólag nemcsak anyagilag segítette a frissen érkezett bevándorlókat, hanem a hazautazásukhoz szükséges információk disszeminálásában is segédkezett, sőt olyan alapszintű kérdéseiket is igyekezett megválaszolni, minthogy „mejik nagyobb úr egy fő ispán vagy egy fő konzul” (384).

Plainer Zsuzsa kötetzáró tanulmánya – ha már a „legekről” beszéltünk – az összeállítás talán (a szó primer értelmében vett) legizgalmasabb darabja. Írásán keresztül ugyanis a Román Állambiztonsági Szolgálat, a hírhedt Securitate aktáiba kapunk

bepillantást. A „szeku” 1974 és 1977 között figyelte meg Kelemen Istvánt, a Nagyváradi Állami Színház munkatársát, aki 1973-tól 1977-es Debrecenbe költözéséig a helyi színház magyar tagozatának művészeti vezetőjeként dolgozott. Az áttelepülésre éppen – vezetői kinevezésével beszédesen hasonló időben meginduló – állambiztonsági zaklatás kényszerítette rá. A tanulmány központi állítása, amely már a címéből is kiolvasható, hogy a Securitate ügynökei által használt kategóriák – például a rendszerint tandemben használt, természetesen teljesen alaptalan „nacionalista-irredenta-fasiszta” – felszínessége tulajdonképpen operatív jelentőséggel bírt: az állambiztonság ezzel egyszerre fedte el az akció valódi indokát (tudniillik hogy a célpont egy éppen feltörekvő kisebbségi színház vezetője) és *teremtette meg* az ellenségképet. Talán ezért mondhatja azt Plainer – Cristina Vătulescu nyomán –, hogy „a dossziéknak poétikája van” (395). A másik fontos állítása, hogy az állambiztonsági dossziék tulajdonképpen alternatív életrajzot írtak a valódi mellé vagy inkább fölé – de olyat, amelynek az a feladata, hogy visszahasson az igazira. Ez az alternatív biográfia Kelemen esetében „sikerrel” is járt ebben: a tagozatvezető, mint írtam, 1977-ben elhagyni kényszerült Romániát.

Mint bevezetőmben írtam, a konferenciakötet rendkívüli tematikus sokszínűséget mutat: olvashattunk tanulmányokat a *Nyugat* „második nemzedékéről”, Eszterházy Károly levelezéséről vagy épp Berzsényi Vitkovics-episztolájáról. Ami viszont viszsztatérő konklúziója volt minden írásnak, valami olyan, amelyet mi is levonhatunk: hogy az irodalom – egyáltalán a kultúra – sosem önmagában álló, vagy épp a társadalom fölött lebegő produktum, hanem mindig más művek és szereplők hálózatos kölcsönhatásai fonják körbe; s ami „bennük” van, csak ezen kapcsolatokon keresztül adódik, tárul fel számunkra. Az irodalmi művek tehát leginkább „pókhálós palackok”, hogy egy régi Krúdy-gyűjtemény címével zárjuk ezt az írást.